

GRAŻYNA EWA KWIATKOWSKA

ORCID: 0000-0002-7305-7193

g.k@umcs.lublin.pl

*Poziom agresji a skłonność do zachowań ryzykownych
młodzieży w okresie adolescencji*

The Level of Aggression and the Risky Behaviour of Youth During Adolescence

STRESZCZENIE

Ryzykowne zachowania problemowe są ściśle związane z okresem adolescencji. Z punktu widzenia aktualnego stanu badań nad agresją i jej formami oraz ryzykiem w jego różnych przejawach zasadne wydaje się postawienie następującego problemu badawczego: Czy istnieje zależność pomiędzy poziomem agresji a skłonnością do podejmowania zachowań ryzykownych przez młodzież w okresie adolescencji? W badaniach wykorzystano Kwestionariusz Nastroje i Humory Arnolda H. Bussa i Ann Durkee w polskiej adaptacji Mieczysława Chojnowskiego oraz Wieloczynnikową Skalę Zachowań Ryzykownych (WSZR) Ryszarda Studenskiego. W badaniach wzięło udział 118 uczniów lubelskich szkół podstawowych (70 dziewcząt i 48 chłopców). Wiek badanych wynosił od 14 do 16 lat ($M = 14,89$; $SD = 0,71$). Statystyczna analiza danych dowiodła, że związek między poziomem agresji a skłonnością do zachowań agresywnych jest dodatni i ma umiarkowane nasilenie. Płeć prawdopodobnie nie jest czynnikiem różnicującym korelację między ogólną agresją a skłonnością do ryzyka, ponieważ siła związku między zmiennymi okazała się zbliżona w grupie zarówno dziewcząt, jak i chłopców. Można wnioskować, że u przedstawicieli obu płci wraz ze wzrostem poziomu agresji zwiększa się skłonność do zachowań ryzykownych.

Słowa kluczowe: adolescencja; agresja; zachowania ryzykowne

WPROWADZENIE

Diagnozowanie współczesnej cywilizacji odbywa się ostatnio w takich kategoriach, jak: lęk, nienasycenie, niepokój, poczucie zagrożenia, utrata autentycz-

nych więzi międzyludzkich (Bauman, 2000, 2007; Kwiatkowska, 2012). Oznacza to, że mamy do czynienia z kryzysem, który daje się:

(...) zaobserwować i odczuć zarówno w realiach codziennej egzystencji, w indywidualnym stylu życia człowieka Zachodu, jak i w głównych trendach umysłowych cywilizacji europejskiej, a także w ruchach społecznych i politycznych – w zjawiskach odnotowywanych przez nauki społeczne oraz eksponowanych przez różnego rodzaju ideologie, cieszące się zresztą zazwyczaj krótkotrwałą popularnością i żywotnością. (Wolicka, 1997, s. 139)

Dochodzi do mnożenia się różnych odmian zagrożeń i rodzajów ryzyka cywilizacyjnego, które częściowo wzajemnie się relatywizują, częściowo się uzupełniają, „a niekiedy konkurują o zajęcie pierwszego miejsca. Każdy próbuje bronić swojego punktu widzenia, wyznaczonego własnymi interesami, za pomocą definicji ryzyka, ażeby w ten sposób odeprzeć ryzyko zagrażające jego portfelowi” (Beck, 2002, s. 41).

Zagrożenia spadają więc na człowieka w sposób nieoczekiwany, ponieważ nie mają w sobie nic oczywistego, nie mają określonej specyfiki (Kwiatkowska, Maksymiuk, 2010). Wszystko to sprawia, że towarzyszy temu kryzys egzystencjalny współczesnej kultury humanistycznej oraz świadomości człowieka epoki informacyjnej (Giddens, 2001). Człowiek zaczyna się czuć osamotniony.

Tej sytuacji opuszczenia nie są w stanie odmienić ani żadne doraźne zabiegi terapeutyczne w sensie psychologicznym czy socjologicznym, ani ruchy wyzwolenie o charakterze politycznym. Symptomy kryzysu tak jaskrawo widoczne w kręgach cywilizacji zachodnioeuropejskiej (...) to zjawiska takie, jak „kurczenie się świata”, eksplozja czynników irracjonalnych, które są próbą wydostania się „na ślepo” z kręgu urzeczowienia i obezwładniających struktur społeczeństwa technokratycznego, w rozpaczliwym poszukiwaniu rekompensaty utraconej przez człowieka podmiotowej suwerenności. Opisują bezładne i bezsensowne rewolty „smutnej młodzieży”, triumfy systemów totalitarnych lub zmierzających – mniej lub bardziej jawnie ku totalizmowi, perwersyjne odwrócenie wartości, które przestają być wartościami dla człowieka, a stają się narzędziami zniewolenia i eksploatacji, „śmierć języka”, polegająca na dewaluacji albo świadomym niszczeniu jego funkcji komunikatywnej, wreszcie – triumfy wszelkich możliwych iluzji, którym człowiek współczesny łatwo i bezkrytycznie ulega pod presją zręcznej propagandy. (Wolicka, 1997, s. 141)

Człowiek współczesny traci własną tożsamość, zaczyna żyć w próżni egzystencjalnej i aksjologicznej, w której dochodzą do głosu „obce moce”, czyli idole – abstrakty, którym jest skłonny przypisywać autonomię i siłę magiczną, a więc ideologie, systemy, nad którymi nie jest w stanie zapanować i poddać ich kontroli.

Mamy więc do czynienia z fenomenem kryzysu współczesnej kultury humanistycznej oraz świadomości człowieka „epoki informacyjnej”. Kryzys ten daje się zaobserwować i odczuć zarówno w realiach codziennej egzystencji, indywi-

dualnym stylu życia człowieka, jak i głównych trendach umysłowych cywilizacji europejskiej.

Nowa era stwarza zatem nową sytuację egzystencjalną, szczególnie dla młodych ludzi, którzy muszą z dnia na dzień określać się na nowo w kontekście pozbawionym stabilności i przewidywalności, gdzie mają wolność dokonywania wyborów, a zarazem nie mogą ich dokonywać. Powoduje to wielorakie uwikłanie młodego człowieka w złożoność tego świata.

Otacza go kultura zagęszczonej semiotyczności, występująca nieprzejrzystość; splątanie wskazań, ofert czy zaleceń powoduje, iż musi mieć takie kompetencje czy strategie aksjologiczne, by mógł rozeznaczyć się w przestrzeni ponowoczesnej ambiwalencji kulturowej. Wymaga się od niego zmiany myślenia, bo przecież już nie ma świata uniwersalnie uporządkowanego. (Remiszewska, 2007, s. 7)

Co ważniejsze jednak, rozpada się świat grup czy społeczności na rzecz kreowania świata jednostki. Młodzież radzi sobie z tą sytuacją, kierując się na „obrzeża nieakceptowanego świata, wchodząc w świat kontrkultury, enklawy czy nawet w obszar marginesu społecznego. Akceptuje spłylenie więzi emocjonalno-intelektualnej, »wkraczając w swoją wizję świata«, tak by odnaleźć siebie w nieakceptowanym świecie (adaptacja anomijna)» (Remiszewska, 2007, s. 41).

W nowym świecie – jak pisze Jean-François Lyotard (1997, s. 58) – „dawny układ polaryzacji, ukształtowany przez państwa narodowe, partie, grupy zawodowe, historyczne, instytucje i tradycje, traci siłę przyciągania”. Dotychczasowe więzi społeczne ulegają dekompozycji; miejsce społecznych zbiorowości zajmują masy złożone z indywidualnych atomów, których działanie nie jest ani skoordynowane, ani do końca przewidziane (Ścigaj, 2008, s. 304).

Zjawisko to zaczyna obejmować wszystkie sfery życia młodych. Współdziałanie wielu determinant stało się impulsem do pojawienia się wielu nowych zachowań, które w literaturze przedmiotu uzyskały miano ryzykownych.

Jak podkreśla Tadeusz Kaczmarek, ryzyko jest:

(...) zespołem czynników, działań lub czynności, powodujących szkodę na ciele lub stratę materialną bądź wywołujących inne straty. Ryzyko różni się od niebezpieczeństwa, które oznacza raczej pewne bezpośrednie zagrożenie. O ryzyku mówi się tylko wtedy, kiedy następstwa są niepewne. Zupełnie pewna strata nie jest ryzykiem. (Kaczmarek, 2005, s. 52–53)

Ryzyko jest więc związane z aktywnością człowieka i w związku z tym występuje we wszystkich dziedzinach, „stanowi formalną charakterystykę różnych cech sytuacji, przy czym najczęściej jest ono utożsamiane z możliwością i wysoką stratą. Im poważniejsza strata i im większe jest prawdopodobieństwo – tym wyższy poziom ryzyka” (Goszczyńska, Studenski, 2006, s. 10). W psycholo-

gii wyróżnia się m.in. ryzyko instrumentalne, „związane z działaniami, których podjęcie wynika z odczuwania przez jednostkę konieczności (...), ryzyko, samo w sobie, nie stanowi żadnej wartości, a jedynie jest instrumentem do zdobywania pozytywnego lub uniknięcia wyniku negatywnego” (Zaleśkiewicz, 2006, s. 24; zob. Zaleśkiewicz, 2005).

Drugi rodzaj ryzyka to ryzyko stymulacyjne (Zaleśkiewicz, 2006), czyli takie, które polega na realizowaniu potrzeby przeżywania przyjemnych, ekscytujących doznań, a wiąże się z cechami odpowiedzialnymi za poszukiwanie pobudzenia i rozrywki. Obserwacja życia społeczno-kulturowego pozwala na stwierdzenie, że ludzie zaczynają coraz częściej angażować się w działalność o ryzykownym charakterze.

Sklonność do ryzyka jest ujmowana jako uogólniona tendencja jednostki do podejmowania lub unikania ryzyka. Ma ona charakter cechy ciągłej, rozciągającej się na kontinuum od bardzo dużej skłonności do bardzo dużej awersji, a poszczególne jednostki zajmują określone miejsce na osi reprezentującej jej nasilenie. Behawioralnym korelatem skłonności do ryzyka jest podejmowanie zachowań ryzykownych, co oznacza, iż osoby skłonne do ryzyka istotnie częściej angażują się w różne aktywności w porównaniu z osobami wykazującymi awersję do ryzyka. (Stawiarska-Lietzau, 2006, s. 171)

W związku z powyższym w literaturze przedmiotu pojawiło się pojęcie „zachowania ryzykowne”, które można określić mianem patologicznych, często bowiem mają one charakter autodestrukcyjny. Poszukiwanie nowych doznań dla wielu ludzi może być traktowane jako źródło satysfakcji życiowej czy nawet poczucia szczęścia (Glenc, 2006; Porczyńska, 2006).

Młodzi ludzie coraz częściej podejmują różnego typu zachowania, które były analizowane w literaturze psychologicznej, ale dopiero od niedawna rozpatruje się je w kategoriach zachowań ryzykownych, wcześniej zaś pisano o patologii zachowania (Różalska-Kowal, 2009; Ogińska-Bulik, 2010). W ich przypadku ryzyko przestaje być kosztem, jaki się ponosi w związku z dążeniem do założonego celu, lecz często jest celem samym w sobie. I właśnie ten fakt zdaje się najlepiej odzwierciedlać postawy młodych ludzi. Ryzykowne zachowania problemowe związane są ściśle z okresem adolescencji. Pełnią one dwojaką funkcję: adaptacyjną i emancypacyjną (Ogińska-Bulik, 2006b). Podejmowanie zachowań ryzykownych na tym etapie rozwojowym często wiąże się z osiągnięciem pozycji w grupie społecznej. Manifestowanie odwagi i gotowości do podjęcia ryzyka wzmacnia więzi emocjonalne z grupą rówieśników i pozwala budować społeczne poczucie tożsamości (Siudem, 2008; Urban, 2012). Okres dojrzewania jest takim momentem rozwojowym (Wolińska, 2003). W ramach najważniejszych ryzykownych zachowań problemowych pojawiających się wśród młodzieży Ryszard Stundski (2004) wymienia: przedwczesną inicjację seksualną, używanie środków

uzależniających, zachowania zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia urazów, zachowania przestępcze, stosowanie przemocy, uprawianie hazardu oraz problemowe zachowania szkolne (zob. Poraj, 2004). Jak widać, uwidoczniona w tych formach zachowań problematyka agresji ma punkty styczne ze zjawiskiem podejmowania przez młodzież działań ryzykownych. Niektóre formy agresji, takie jak używanie przemocy czy zachowania prowokacyjne, są traktowane jako zachowania problemowe (ryzykowne) (Borowik, 2003; Ogińska-Bulik, 2006a; Ostaszewski, Krawczyk-Rustecka, Wójcik, 2008; Rejzner, 2008; Wilk, 2008; Chrost, Dabek, 2011; Pyżalski, 2012). Agresja bywa więc często rozumiana jako czynnik wywoławczy zachowań ryzykownych, zwłaszcza gdy te podejmowane są w celu redukcji gniewu i innych negatywnych emocji. Przejawy agresji są także często efektem zachowań ryzykownych, np. w przypadku nadużywania alkoholu, które czasami prowadzi do niekontrolowanych wrogich zachowań.

Odrębną kategorię stanowią problemowe zachowania szkolne (Ostrowska, Surzykiewicz, 2005; Juczyński, Chodkiewicz, Pisarski, Juczyński, 2006; Gorący, Orzeł, 2008; Kalka, Sajewicz-Radtke, Radtke, 2008; Rejzner, 2008; Kirwil, 2011). Zalicza się do nich podejmowanie czynności ryzykownych, które nie są akceptowane w społeczeństwie. Wśród nich należy wskazać na wagarowanie i przyjmowanie środków psychoaktywnych. Zachowania problemowe mają wiele negatywnych skutków dotyczących funkcjonowania szkolnego dziecka, począwszy od obniżonych ocen, aż po wydalenie ze szkoły. W grupie czynników sprzyjających problemowym zachowaniom szkolnym znajdują się m.in.: poczucie nudy, obniżona samoocena, niedostateczne umiejętności społeczne, zmiana środowiska szkolnego, bycie ofiarą przemocy (Lizut, 2008; Łuczenko, 2009; Sitarczyk, 2012).

PROBLEMATYKA BADAŃ

Z punktu widzenia aktualnego stanu badań nad agresją i jej formami oraz ryzykiem w jego różnych przejawach zasadne wydaje się postawienie następującego problemu badawczego: Czy istnieje zależność pomiędzy poziomem agresji a skłonnością do podejmowania zachowań ryzykownych przez młodzież w okresie adolescencji?

W badaniach wykorzystano Kwestionariusz Nastroje i Humory Arnolda H. Bussa i Ann Durkee w polskiej adaptacji Mieczysława Chojnowskiego (Chojnowski, Kosowski, Ostriańska, Wójcik, 1972). Na podstawie uzyskanych wyników można określić ogólny poziom agresji oraz jej nasilenie w ramach ośmiu typów zachowań agresywnych (Drwał, 1989). Rzetelność kwestionariusza przyjmuje wartości w granicach 0,65–0,82. Badania prowadzone nad Kwestionariuszem dowodzą jego wysokiej trafności kryterialnej (Drwał, 1989).

Narzędzie to pozwala na ilościowy pomiar następujących wskaźników agresywności:

1. Napastliwość fizyczna (agresja fizyczna) – skłonność do wyrządzania fizycznej szkody innym osobom.
2. Napastliwość słowna (agresja słowna) – skłonność do szkodenia innym za pośrednictwem treści wypowiedzi lub/i ich formy (np. krzyk, kłótnia, groźby, przekleństwa, krytyka).
3. Napastliwość pośrednia (agresja pośrednia) – skłonność do pośrednich zachowań agresywnych wobec innych osób, takich jak np. żarty czy plotki, a także do nieukierunkowanych wybuchów złości.
4. Podejrzliwość – rzutowanie własnej wrogości na innych; przekonanie, że działania innych są ukierunkowane na wyrządzenie krzywdy (np. przez obmawianie). Wskaźnikiem podejrzliwości jest duża ostrożność w kontaktach z innymi ludźmi.
5. Uraza – polega na doświadczaniu gniewu na skutek rzeczywistego lub urojonego złego traktowania ze strony innych osób.
6. Drażliwość – skłonność do ujawniania agresywnych reakcji emocjonalnych, nawet na drobne prowokacje (np. złośczenie się, szorstkie odżywianie się, brak cierpliwości, wybuchy złości).
7. Poczucie winy – gotowość do doświadczania wyrzutów sumienia również w wyniku drobnych przewinień, doświadczanie wstydu za swoje myśli oraz poczucie, że własny sposób życia jest niewłaściwy.
8. Negatywizm – skłonność do przeciwstawiania się innym ludziom, zwłaszcza autorytetom (np. lekceważenie, bunt) (Choynowski, 1998).

Wieloczynnikowa Skala Zachowań Ryzykownych (WSZR) Studenckiego składa się z instrukcji oraz 64 twierdzeń, które dotyczą poszczególnych rodzajów zachowań ryzykownych. Kwestionariusz umożliwia dokonanie pomiaru czterech wskaźników ryzyka; poza tym istnieje możliwość obliczenia wyniku ogólnego, który stanowi miarę globalnej skłonności do ryzyka (Studencki, 2006). Tendencje do zachowań ryzykownych to:

- skłonność do ryzyka fizycznego: gotowość do podejmowania ryzyka związanego z utratą życia lub zdrowia, zachorowaniem lub doświadczaniem bólu, obniżeniem własnej sprawności fizycznej itp.,
- skłonność do ryzyka społecznego: tendencja do podejmowania takich zachowań, jak głoszenie odmiennych poglądów, kłamstwa, oszustwa itp., na skutek których jednostka może utracić wiarygodność, wizerunek społeczny, prestiż lub przyjaźń, a więc wartości związane ze społecznym funkcjonowaniem jednostki,
- skłonność do ryzyka etycznego: odnosi się do zachowań, których rezultatem jest doświadczanie poczucia winy, obniżenie samooceny lub poczucie dyskomfortu jako efekt wewnętrznego konfliktu moralnego,
- skłonność do ryzyka finansowego: narażenie się na możliwość utraty pieniędzy lub innych zasobów przeliczalnych na pieniądze (Studencki, 2006).

W badaniach wzięło udział 118 uczniów lubelskich szkół podstawowych (w tym 70 dziewcząt i 48 chłopców). Wiek badanych wynosił od 14 do 16 lat ($M = 14,89$, $SD = 0,71$).

ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ WŁASNYCH

Uzyskane wyniki poddano analizie statystycznej. Pierwszy jej etap stanowiło porównanie globalnej skłonności do ryzyka oraz tendencji do poszczególnych rodzajów zachowań ryzykownych u dziewcząt i chłopców. W tym celu posłużono się nieparametrycznym odpowiednikiem testów różnic między średnimi – testem U Manna-Whitneya opartym na średnich rangach. Wybór testu był podyktowany nierówną liczebnością porównywanych grup.

Pierwsza część analiz dostarczyła informacji o braku istotnych różnic międzypłciowych w zakresie globalnej skłonności do podejmowania zachowań ryzykownych ($U = 1631,50$; $p > 0,05$; n.i.). Zaobserwowano jedynie nieznacznie wyższy poziom tej zmiennej w grupie chłopców.

Z uzyskanych danych wynika natomiast, że obie grupy różnią się istotnie statystycznie w zakresie skłonności do podejmowania ryzyka fizycznego i etycznego. Chłopcy byli znacząco bardziej skłonni do podejmowania ryzyka fizycznego ($U = 1274,0$; $p < 0,05$), a dziewczęta istotnie częściej podejmowały ryzyko natury etycznej ($U = 1054,0$; $p < 0,05$).

Analizom poddano także ogólny poziom agresywności w zależności od płci oraz nasilenie poszczególnych rodzajów agresji u dziewcząt i chłopców. Odnotowano różnice między przedstawicielami obu płci w wymiarach napastliwość fizyczna oraz poczucie winy, a jednocześnie brak znaczących różnic w ogólnym poziomie agresji między analizowanymi grupami. Napastliwość fizyczna w większym stopniu charakteryzowała chłopców niż dziewczęta ($U = 1165$; $p < 0,05$). Te zaś ujawniły znacząco wyższy poziom poczucia winy niż chłopcy ($U = 942,5$; $p < 0,05$).

Z kolei do porównania poszczególnych form agresji oraz skłonności do podejmowania określonych rodzajów ryzyka w grupach wiekowych (14-latków, 15-latków i 16-latków) posłużył nieparametryczny test dla kilku prób niezależnych (test Kruskala-Wallisa). W żadnej z grup wiekowych nie odnotowano znacząco wyższej niż w pozostałych grupach skłonności do podejmowania określonego rodzaju ryzyka. Stosunkowo najwyższy względem innych grup był poziom ryzyka etycznego w grupie 16-latków. Najstarsi przedstawiciele badanej grupy okazali się najbardziej skłonni do podejmowania zachowań ryzykownych tego typu.

Nieco inaczej przedstawia się rozkład wyników w grupach wiekowych dla rodzajów agresji. Okazało się, że 14-latkowie cechują się znacząco wyższym poziomem podejrzliwości ($\chi^2 = 6,256$; $p < 0,05$) oraz urazy ($\chi^2 = 7,651$; $p < 0,05$) niż ich starsi koledzy. Natomiast 16-latkowie mają wyższy poziom poczucia winy niż adolescenti w wieku 14 i 15 lat ($\chi^2 = 6,255$; $p < 0,05$).

Analizę związków między agresywnością a skłonnością do ryzyka rozpoczęto od obliczenia współczynników korelacji między ogólnym poziomem agresji a globalną skłonnością do zachowań ryzykownych. Z tabeli 1 wynika, że poziom agresywności jest dodatnio skorelowany ze skłonnością do zachowań ryzykownych. Siła tych związków jest umiarkowana. Wartość współczynników korelacji jest zbliżona u ogółu badanych i w podgrupach wyodrębnionych ze względu na płeć. Wszystkie wyniki są istotne statystycznie.

Tabela 1. Agresywność a skłonność do zachowań ryzykownych

Agresywność	Skłonność do zachowań ryzykownych	
	dziewczeta	chłopcy
	0,463**	0,514**

** – korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Źródło: opracowanie własne.

W ramach dalszych analiz zbadano związki między poszczególnymi formami agresji a rodzajami zachowań ryzykownych (tabela 2). U ogółu badanych umiarkowane, lecz najsilniejsze związki odnotowano między ryzykiem fizycznym i napastliwością fizyczną ($r = 0,520$; $p < 0,05$), ryzykiem fizycznym i negatywizmem ($r = 0,450$; $p < 0,05$) oraz między ryzykiem społecznym i negatywizmem ($r = 0,428$; $p < 0,05$).

Tabela 2. Współczynniki korelacji r-Pearsona między rodzajami agresji i formami zachowań ryzykownych

Rodzaje agresji	Ryzyko fizyczne	Ryzyko społeczne	Ryzyko etyczne	Ryzyko finansowe
Napastliwość fizyczna	0,520**	0,302**	0,210*	0,395**
Napastliwość słowna	0,376**	0,383**	0,324**	0,232*
Napastliwość pośrednia	0,356**	0,365**	0,364**	0,136
Negatywizm	0,450**	0,428**	0,317**	0,310**
Podejrzliwość	0,145	0,130	0,099	0,155
Uraza	0,155	0,187*	0,237**	0,126
Irytacja	0,289**	0,328**	0,320**	0,104
Poczucie winy	-0,077	0,000	0,463**	-0,056

* – korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie); ** – korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Źródło: opracowanie własne.

Analogiczne analizy przeprowadzono z uwzględnieniem podziału na dziewczęta i chłopców (tabela 3). W grupie dziewcząt najsilniejsze korelacje wystąpiły między ryzykiem fizycznym i napastliwością ($r = 0,485$; $p < 0,05$) oraz ryzykiem

fizycznym i negatywizmem ($r = 0,475$; $p < 0,05$). W grupie chłopców wystąpiło więcej związków istotnych statystycznie. Najsilniejsze korelacje odnotowano między ryzykiem społecznym i negatywizmem ($r = 0,521$; $p < 0,05$), ryzykiem fizycznym i napastliwością fizyczną ($r = 0,514$; $p < 0,05$) oraz ryzykiem fizycznym i napastliwością słowną ($r = 0,506$; $p < 0,05$).

Tabela 3. Współczynniki korelacji r-Pearsona między rodzajami agresji i formami zachowań ryzykownych w grupie dziewcząt i chłopców

Forma agresji	Dziewczęta				Chłopcy			
	ryzyko fizyczne	ryzyko społeczne	ryzyko etyczne	ryzyko finansowe	ryzyko fizyczne	ryzyko społeczne	ryzyko etyczne	ryzyko finansowe
Napastliwość fizyczna	0,485**	0,280*	0,313**	0,341**	0,514**	0,418**	0,327*	0,397**
Napastliwość słowna	0,342**	0,331**	0,305*	0,115	0,506**	0,460**	0,328*	0,439**
Napastliwość pośrednia	0,414**	0,341**	0,403**	0,168	0,392**	0,386**	0,235	0,189
Negatywizm	0,475**	0,368**	0,408**	0,255*	0,424**	0,521**	0,284	0,356*
Podejrzliwość	0,178	0,096	0,143	0,047	0,071	0,208	0,119	0,251
Uraza	0,113	0,134	0,184	0,026	0,230	0,273	0,347*	0,257
Irytacja	0,253*	0,269*	0,382**	0,073	0,414**	0,428**	0,193	0,196
Poczucie winy	-0,080	-0,040	0,396**	-0,077	0,086	-0,022	0,390**	0,118

* – korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie); ** – korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Źródło: opracowanie własne.

W celu określenia, która forma agresji jest najsilniejszym predyktorem i jest najsilniej skorelowana z ogólną skłonnością do podejmowania ryzyka, ponownie przeprowadzono analizę korelacji. Tym razem jednak uwzględniono wyłącznie związki między wskaźnikami poszczególnych typów agresji a wynikiem ogólnym w Skali Zachowań Ryzykownych (tabela 4).

Stwierdzono, że u ogółu badanych oraz wyłącznie w grupie dziewcząt globalna skłonność do podejmowania ryzyka była najsilniej skorelowana z negatywizmem (odpowiednio: $r = 0,452$; $p < 0,05$ oraz $r = 0,466$; $p < 0,05$). W przypadku

chłopców najsilniejszy związek z ogólną tendencją do ryzyka miała napastliwość słowna ($r = 0,490$; $p < 0,05$).

Tabela 4. Współczynnik korelacji r-Pearsona między rodzajami agresji a globalną skłonnością do ryzyka

Forma agresji	Globalna skłonność do ryzyka	
	dziewczęta	chłopcy
Napastliwość fizyczna	0,439**	0,468**
Napastliwość słowna	0,338**	0,490**
Napastliwość pośrednia	0,410**	0,331*
Negatywizm	0,466**	0,440**
Podejrzliwość	0,140	0,180
Uraza	0,140	0,304*
Irytacja	0,302*	0,340*
Poczucie winy	0,060	0,150

* – korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie); ** – korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 5. Współczynniki korelacji r-Pearsona między rodzajami agresji i formami zachowań ryzykownych w poszczególnych grupach wiekowych

Wiek	Rodzaj ryzyka	Napastliwość fizyczna	Napastliwość słowna	Napastliwość pośrednia	Negatywizm	Podejrzliwość	Uraza	Irytacja
14 lat	ryzyko fizyczne	0,496**	0,172	0,236	0,082	0,153	0,017	0,305
	ryzyko społeczne	0,285	0,296	0,286	0,293	0,130	0,140	0,374*
	ryzyko etyczne	0,277	0,342*	0,359*	0,193	-0,083	0,062	0,484**
	ryzyko finansowe	0,365*	0,126	-0,011	0,049	0,255	0,048	0,110
15 lat	ryzyko fizyczne	0,524**	0,493**	0,447**	0,590**	0,170	0,210	0,374**
	ryzyko społeczne	0,291*	0,473**	0,413**	0,510**	0,119	0,230	0,362**
	ryzyko etyczne	0,251	0,409**	0,407**	0,493**	0,246	0,390**	0,356**
	ryzyko finansowe	0,388**	0,327*	0,231	0,466**	0,170	0,148	0,158

Tabela 5. cd.

16 lat	ryzyko fizyczne	0,536**	0,396	0,316	0,630**	0,239	0,394	0,042
	ryzyko społeczne	0,383	0,252	0,349	0,441*	0,269	0,203	0,147
	ryzyko etyczne	-0,014	-0,062	0,240	0,183	0,123	-0,021	-0,109
	ryzyko finansowe	0,455*	0,163	0,116	0,306	0,096	0,360	-0,044

* – korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie); ** – korelacja istotna na poziomie 0,01 (dwustronnie)

Źródło: opracowanie własne.

Nieco innych spostrzeżeń można dokonać na podstawie analizy współczynników korelacji w poszczególnych grupach wiekowych (tabela 5). Wśród 14-latków najsilniejszy związek ujawnił się między ryzykiem etycznym a poczuciem winy ($r = 0,544$; $p < 0,05$) oraz między ryzykiem o charakterze fizycznym i napastliwością fizyczną ($r = 0,496$; $p < 0,05$). U 15-latków najsilniejsze związki odnotowano między ryzykiem fizycznym i napastliwością fizyczną ($r = 0,544$; $p < 0,05$) oraz negatywizmem ($r = 0,590$; $p < 0,05$). Wśród 16-letnich adolescentów na uwagę zasługują te same związki, lecz różnią się nieco siłą (odpowiednio: $r = 0,536$; $p < 0,05$ oraz $r = 0,536$; $p < 0,05$).

DYSKUSJA WYNIKÓW BADAŃ WŁASNYCH

Przeprowadzone badania miały na celu znalezienie odpowiedzi na pytanie o związek między poziomem agresji a skłonnością do zachowań ryzykownych młodzieży w wieku 14–16 lat. Temat ten wpisuje się w szerszy problem badawczy, jakim jest poszukiwanie uwarunkowań zachowań adolescentów.

Statystyczna analiza danych dowiodła, że związek między poziomem agresji a skłonnością do zachowań agresywnych jest dodatni i ma umiarkowane nasilenie. Płeć prawdopodobnie nie jest czynnikiem różnicującym między ogólną agresją a skłonnością do ryzyka, ponieważ siła związku między zmiennymi okazała się zbliżona w grupie zarówno dziewcząt, jak i chłopców. Można wnioskować, że u przedstawicieli obu płci wraz ze wzrostem poziomu agresji rośnie skłonność do zachowań ryzykownych.

Otrzymane wyniki badań pozwalają na stwierdzenie istnienia związków między napastliwością fizyczną a skłonnością do każdego rodzaju ryzyka. Agresja typu fizycznego jest najsilniej powiązana z ryzykiem fizycznym, natomiast najslabiej – z ryzykiem etycznym. Wyniki te odnoszą się do ogółu grupy.

Odrębne analizy dla dziewcząt i chłopców ujawniły nieco inne schematy powiązań. Chociaż w obu grupach związki między agresją fizyczną a ryzykiem

fizycznym miały zbliżoną siłę, to jednak zarejestrowano istnienie sprzecznych tendencji w przypadku korelacji między napastliwością fizyczną a ryzykiem społecznym. W grupie dziewcząt wystąpiła wprawdzie dodatnia korelacja między tymi zmiennymi, lecz była ona słaba. W przypadku chłopców związek ten przyjął umiarkowane nasilenie. Na podstawie tych rezultatów można sformułować dwa wnioski. Pierwszy wydaje się dość oczywisty i dotyczy tego, że młodzi ludzie o wysokiej skłonności do wyrządzania fizycznej szkody przejawiają jednocześnie wysoką skłonność do ryzykowania własnym zdrowiem lub życiem. Prawdopodobnie przejawom fizycznej agresji względem innych osób zwykle towarzyszy ryzyko fizycznych obrażeń u agresora jako efekt działań obronnych osoby atakowanej. Osoby przejawiające mniejszą skłonność do ryzyka fizycznego, bardziej obawiające się odniesienia szkód o charakterze fizycznym, prawdopodobnie są mniej agresywne, zwłaszcza wobec jednostek silniejszych. Drugi wniosek dotyczy różnic w nasileniu związków między napastliwością fizyczną a ryzykiem społecznym u chłopców i dziewcząt. U chłopców te zmienne są silniej powiązane, co może świadczyć o tym, że skłonność do agresji fizycznej łączy się u nich z każdym z typów zachowań ryzykownych. Oprócz tendencji do ryzykowania własnym zdrowiem czy nawet życiem wydają się skłonni do narażania swojej pozycji społecznej. Można również zaryzykować tezę, że dla dorastających dziewcząt sfera społeczna i funkcjonowanie społeczne stanowią ważniejszą wartość, co powoduje, że rzadziej współwystępuje w tej grupie skłonność do agresji fizycznej z podejmowaniem ryzyka społecznego.

Z innych analiz wynika, że u ogółu badanych napastliwość słowna jest skorelowana dodatnio ze wszystkimi rodzajami ryzyka. Identyczny wzorec wyników odnotowano w grupie mężczyzn. W przypadku dziewcząt ujawniono brak związku między agresją werbalną a skłonnością do podejmowania ryzyka finansowego. Ponadto w grupie dziewcząt można dostrzec ogólnie niższe współczynniki korelacji między napastliwością słowną a skłonnościami do różnych rodzajów ryzyka.

Na szczególną uwagę zasługują związki, jakie wyłoniły się w grupie chłopców. Otóż agresja werbalna była stosunkowo silnie związana z ryzykiem zarówno fizycznym, społecznym, jak i finansowym, przy czym najsilniej z ryzykiem o charakterze fizycznym. Uzyskane współczynniki korelacji świadczą wprawdzie o umiarkowanym nasileniu, jednak na tle innych wskaźników wydają się znaczące. Schemat wyników jest zbliżony do tego, jaki uzyskano w analizie korelatów agresji fizycznej u młodych mężczyzn. Jediną różnicę stanowi pojawienie się ryzyka o charakterze finansowym jako formie ryzykownego zachowania się stosunkowo silnie związanej z agresją werbalną. Trudno znaleźć wyjaśnienie dla tego rezultatu. Dodatkowe analizy pokazują, że napastliwość słowna ujawniająca się w treści lub formie wypowiedzi kierowanych do innych osób stanowi w grupie chłopców po prostu najsilniejszy predyktor globalnej skłonności do zachowań ryzykownych.

Napastliwość pośrednia przejawia się z kolei w pośrednim uszkodzeniu innym (np. żarty, plotki dotyczące innych osób), a także w niekontrolowanych wybuchach złości. Przewidywano związek tej formy agresji ze skłonnością do różnych rodzajów ryzyka. Stwierdzono, że tendencje do zachowań agresywnych tego rodzaju są stosunkowo słabo skorelowane z podejmowaniem ryzyka przez osoby młode. Punkt odniesienia dla tej oceny stanowią inne zarejestrowane związki między zmiennymi. Na uwagę zasługują jednak nieco silniejsze związki między agresją pośrednią a ryzykiem fizycznym i etycznym w grupie dziewcząt. Wydaje się, że u dziewcząt tendencja do obmawiania innych osób, plotkowania i żartowania z nich współwystępuje ze skłonnością do ryzykowania własnym zdrowiem lub życiem oraz świadomym narażaniem się na doświadczanie poczucia winy i dyskomfortu psychicznego. Być może gotowość do pośredniego uszkodzenia innym ludziom w jakiś sposób wzbudza w dziewczętach potrzebę ukarania się, zarówno fizycznego, jak i psychicznego. Dążenie do kary o charakterze fizycznym można dostrzec w skłonności do ryzyka związanego z narażeniem się na utratę zdrowia, ból czy cierpienie. Podejmując ryzyko etyczne, dojrzewające dziewczęta mogą z kolei świadomie usiłować wzbudzić w sobie negatywne uczucia.

Inną formą agresji jest negatywizm, rozumiany jako przeciwstawianie się autorytetom. Wiąże się on z różnymi rodzajami zachowań ryzykownych. Negatywizm okazał się najsilniej skorelowany ze skłonnością do ryzyka fizycznego i społecznego, a u dziewcząt był stosunkowo silnie powiązany z ryzykiem o charakterze etycznym. Na podstawie tych wyników można stwierdzić, że agresja przeciwko autorytetom ma związek z zachowaniami ryzykownymi, poprzez które młodzież naraża swoje zdrowie i życie oraz pozycję społeczną. W przypadku dziewcząt jest to także ryzyko, jakie ponoszą w związku z psychicznym ranieniem innych osób. Wydaje się zatem, że na ogół negatywizm powiązany jest z działaniami, które prawdopodobnie są niezgodne z nakazami autorytetu i polegają na działaniach szkodzących zdrowiu lub życiu (np. palenie papierosów jako przejaw ryzyka fizycznego) bądź łamiących normy społeczne (np. kierowanie obraźliwych słów w stronę nauczyciela jako przejaw ryzyka społecznego). U dziewcząt związek negatywizmu ze skłonnością do ryzyka etycznego może ujawniać się w tym, że świadomie krzywdzą osoby będące autorytetami (np. rodziców), lecz odczuwają poczucie winy ze względu na to, że są to dla nich osoby bliskie. Z jednej strony pojawia się więc dążenie do przeciwstawienia się autorytetowi, a z drugiej – ryzyko doświadczenia dyskomfortu psychicznego wynikającego z poczucia winy.

Inne wyniki analiz statystycznych dowodzą, że rzutowanie własnej wrogości na innych nie koreluje ze skłonnością do jakichkolwiek zachowań ryzykownych. Natomiast uraza, rozumiana jako wrogie nastawienie wynikające z przekonania o złym traktowaniu ze strony innych, współwystępuje ze skłonnością do ryzyka etycznego jedynie u chłopców. Siła tego związku okazała się umiarkowa-

na, ale jest jednocześnie słabsza niż większość korelacji omówionych wcześniej. W grupie chłopców uraza wiąże się z ryzykiem etycznym w takim samym stopniu, jak napastliwość słowna czy fizyczna. Zgodnie z zasadą przyjętą arbitralnie przed przystąpieniem do analizy wyników związku o takim nasileniu są traktowane jako nieznaczące.

U ogółu badanych odnotowano umiarkowane korelacje między drażliwością a skłonnością do wszystkich rodzajów ryzyka, oprócz ryzyka finansowego. Zbliżone rezultaty uzyskano oddzielnie dla grupy dziewcząt i chłopców, przy czym w tej ostatniej grupie irytacja nie koreluje również z ryzykiem etycznym. W grupie dziewcząt związki między analizowanymi zmiennymi były stosunkowo słabe, u chłopców zaś zaznaczyły się przede wszystkim korelacje drażliwości z ryzykiem fizycznym i społecznym. Można zatem oczekiwać, że chłopcy łatwo wpadający w rozdrażnienie i złość mają tendencję do odreagowywania negatywnych emocji w zachowaniach ryzykownych o charakterze fizycznym lub społecznym.

Poczucie winy rozumiane jest właściwie jako forma autoagresji, ponieważ wiąże się z gotowością do doświadczania wyrzutów sumienia z powodu własnych zachowań, nawet tych, które były tylko w niewielkim stopniu niewłaściwe. Odnotowano korelację istotną statystycznie między poczuciem winy a skłonnością do ryzyka etycznego. Rezultat ten wystąpił w grupie dziewcząt i chłopców. Wydaje się, że uzyskany wynik może być efektem tego, że obie podskale mierzą podobny konstrukt, jakim jest poczucie winy.

Przedmiotem analiz była także struktura agresji oraz skłonności do zachowań ryzykownych u przedstawicieli każdej z płci. Stwierdzono, że płeć nie różnicuje w stopniu istotnym statystycznie ogólnej skłonności do agresji. Znaczące różnice odnotowano jednak, analizując skłonności do poszczególnych form ryzyka u dziewcząt i chłopców. Dziewczęta ujawniają istotnie wyższą tendencję do zachowań ryzykownych o charakterze etycznym, a chłopców charakteryzuje wyższa skłonność do ryzyka fizycznego. Dziewczęta wydają się więc bardziej skłonne do narażania dobrostanu psychicznego, a chłopcy – zdrowia fizycznego.

Dodatkowe analizy pokazały, że istnieją pewne związki między wiekiem badanych a skłonnościami do poszczególnych form agresji oraz zachowań ryzykownych. W przypadku skłonności do ryzyka widoczny jest stosunkowo wysoki poziom tendencji do zachowań ryzykownych o charakterze etycznym u 16-latków. Być może jest to pewien wskaźnik ewolucji skłonności do ryzyka, która zachodzi z wiekiem. Ze względu na to, że wynik jest nieistotny statystycznie, a grupy wiekowe były bardzo zróżnicowane pod względem liczebności, należy odnieść się do tego spostrzeżenia z dużą ostrożnością. Dość wyraźne tendencje zaobserwowano z kolei w strukturze agresji analizowanej pod kątem wieku. Okazało się, że najmłodsi badani charakteryzują się najwyższym poziomem podejrzliwości i urazy, a najstarsi – najwyższym poziomem poczucia winy. Wyższy poziom poczucia winy w grupie starszych gimnazjalistów może wiązać się z wiekiem rozwojo-

wym. Na tym etapie młodzież prawdopodobnie w większym stopniu analizuje swoje zachowania i odnosi się do nich krytycznie, niejednokrotnie z nadmierną dozą krytycyzmu. U najstarszych badanych zaobserwowano jeszcze silny związek między ryzykiem fizycznym a negatywizmem. Można stwierdzić, że u starszych uczniów dominującą formą zachowania ryzykownego towarzyszącego przeciwstawieniu się autorytetom jest narażanie własnego zdrowia. Ten związek może tłumaczyć ogólnie wyższe nasilenie negatywizmu u starszych uczniów. Ryzykowne zachowania mogą mieć na celu podkreślenie swojej niezależności i własnych kompetencji.

Niepokojący jest fakt, że w ostatnich latach zwiększa się częstotliwość zachowań ryzykownych u dziewcząt. Tę tendencję uwidoczniły już dane zgromadzone na przełomie XX i XXI w. (Szymański, Woynarowska, Mazur, 2001). Kolejnych danych wskazujących na brak różnic w częstotliwości sięgania po alkohol i narkotyki przez dziewczęta i chłopców dostarczyła Joanna Różańska-Kowal (2009). Rezultaty badań własnych pokazują jednak, że zachowania ryzykowne związane z zagrożeniem zdrowia (można do nich zaliczyć upijanie się czy zażywanie narkotyków) są nadal częstsze u chłopców. Dziewczęta natomiast ujawniają wyższą tendencję do narażania swojej pozycji społecznej oraz komfortu psychicznego.

Skłonność do agresji jest uważana za jeden z korelatów tendencji do podejmowania ryzyka. Samo zachowanie agresywne jest zresztą kwalifikowane jako jedna z form ryzykownego zachowywania się. Nic w tym dziwnego, skoro wyrażanie agresji może się wiązać z licznymi negatywnymi konsekwencjami dla agresora. Związki między agresją a skłonnością do ryzyka zostały w dużej mierze potwierdzone w badaniach własnych. Mają one w przypadku niektórych form agresji i rodzajów ryzyka różne nasilenie w zależności od płci. Wydaje się, że tego rodzaju wyniki można generalizować i wyjaśniać odmiennym funkcjonowaniem psychospołecznym dziewcząt oraz odmiennymi rolami, jakie odgrywają w rodzinie (Kwak, 2008) i środowisku rówieśniczym. Może niepokoić i zastanawiać fakt, że u dziewcząt częściej obserwowane są pewne tendencje autoagresywne, związane z obwinianiem siebie, narażaniem się na poczucie winy. Może to być cenne spostrzeżenie, które warto wykorzystać w projektowaniu programów profilaktycznych kierowanych do młodzieży.

ZAKOŃCZENIE

Zachowania agresywne są naturalne we wczesnym okresie dzieciństwa, stopniowo jednak zanikają w związku z rozwojem funkcji regulacyjnych jednostki (Opora, 2009; Różańska-Kowal, 2009). Przyjmuje się nawet, że zachowania tego rodzaju nie stanowiłyby większego problemu, gdyby ograniczały się do określonego etapu w rozwoju człowieka. Niektóre z nich mogłyby nawet zostać uznane za przejawy odwagi i śmiałości i być akceptowane jako rozwojowe formy przy-

gotowania się do aktywnego funkcjonowania w społeczeństwie (Hraciarek, 2003; Kubacka-Jasiecka, 2006). Niestety, rezultaty wielu badań podłużnych wskazują na ewolucję zachowań dysfunkcyjnych, które mogą prowadzić od zaburzeń sfery wolicjonalno-emocjonalnej, przez niedostosowanie społeczne, aż do przestępczości gwałtownej (Binczycka-Anholecer, 2003; Urban, 2012).

Agresja jest związana z zachowaniami ryzykownymi, a niektóre jej formy traktowane są w literaturze jako działania o charakterze ryzykownym. Powiązania te nie stanowią jednak tylko rozstrzygnięć teoretycznych (Sokołowska, 2005). Poglądy wielu badaczy pokazują, że oba zjawiska są ze sobą sprzężone (Jarymowicz, 2002). Agresja może być rozładowywana przez zachowania ryzykowne (np. podczas niebezpiecznej jazdy samochodem), ale zachowania ryzykowne mogą potęgować agresję. W tym ostatnim przypadku wskazać należy przede wszystkim na nasilenie skłonności do zachowań agresywnych po alkoholu czy narkotykach (Mazur, Woynarowska, 2001; Łuczak, Juczyński, 2006). Efektem tego stanu rzeczy może być stosunkowo łatwe przechodzenie od zachowań pozornie niegroźnych do poważnych zachowań dysfunkcyjnych (Łabuć-Kryśka, 2001). Wyniki badań świadczą o tym, że w dążeniu do ograniczenia liczebności zachowań ryzykownych podejmowanych przez młodzież warto podejmować próby obniżenia poziomu agresywności. Oprócz wskazywania na negatywne skutki różnych rodzajów ryzyka należy prezentować alternatywne, pozytywne sposoby radzenia sobie z własnymi problemami, negatywnymi emocjami, w tym z gniewem (Clarke, 2005). Tego rodzaju działania powinny być podejmowane już na wczesnych etapach rozwoju, zanim dojdzie do ugruntowania dysfunkcyjnych wzorców zachowań w późniejszym wieku młodzieńczym (Zajączkowski, 1997).

BIBLIOGRAFIA

- Bauman, Z. (2000). *Globalizacja i co z tego dla ludzi wynika*. Warszawa: PIW.
- Bauman, Z. (2007). *Spółczesność w stanie obłądzenia*. Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Beck, U. (2002). *Spółczesność ryzyka. W drodze ku innej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Binczycka-Anholecer, M. (2003). Współczesne poglądy na zachowania agresywne. W: M. Binczycka-Anholecer (red.), *Przemoc i agresja jako zjawiska społeczne* (s. 34–45). Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychicznej.
- Borowik, R. (2003). Agresja we współczesnej komunikacji. W: M. Binczycka-Anholecer (red.), *Przemoc i agresja jako zjawiska społeczne* (s. 56–71). Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychicznej.
- Chojnowski, M. (1998). *Agresywność. Pomiar i analiza psychometryczna*. Warszawa: PTP.
- Chojnowski, M., Kosowski, M., Ostriańska, Z., Wójcik, D. (1972). *Skala agresji A.H. Buss i A. Durkee*. Warszawa: Pracownia Psychometryczna PAN.

- Chrost, S., Dąbek, J. (red.). (2011). *Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży*. Sandomierz–Kielce: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia.
- Clarke, D. (2005). *Zachowania prospołeczne i antyspołeczne*. Gdańsk: GWP.
- Drwał, R.Ł. (1989). Trafność zbieżna i różnicowa czterech inwentarzy agresji. W: R.Ł. Drwał (red.), *Techniki kwestionariuszowe w diagnostyce psychologicznej. Wybrane zagadnienia* (s. 211–237). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*. Warszawa: PWN.
- Glenc, M. (2006). Skłonność do podejmowania ryzyka, czyli psychologiczna charakterystyka ryzykantów. W: M. Goszczyńska, R. Studenski (red.), *Psychologia zachowań ryzykownych* (s. 216–235). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Gorący, A., Orzeł, A. (2008). Agresja i przemoc w szkole w świetle badań. W: A. Rejzner (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązania problemu* (s. 35–46). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Goszczyńska, M., Studenski, R. (2006). *Psychologia zachowań ryzykownych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Hraciarczyk, M. (2003). Agresja jako mechanizm obronny. W: M. Binczycka-Anholecer (red.), *Przemoc i agresja jako zjawiska społeczne* (s. 111–118). Warszawa: Polskie Towarzystwo Higieny Psychicznej.
- Jarymowicz, M. (2002). Poszukiwania źródeł ludzkiej agresywności w wiedzy o ludzkich emocjach. W: Ł. Jurasz-Dudzik (red.), *Człowiek i agresja. Głosy nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne* (s. 173–189). Warszawa: Wydawnictwo Sic!
- Juczyński, Z., Chodkiewicz, J., Pisarski, A., Juczyński, A. (2006). Od próbowania do zażywania środków psychoaktywnych. Badania dzieci i młodzieży ze środowiska wielkomiejskiego. W: N. Ogińska-Bulik (red.), *Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży* (s. 9–23). Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Kaczmarek, T. (2005). *Ryzyko i zarządzanie ryzykiem. Ujęcie interdyscyplinarne*. Warszawa: Difin.
- Kalka, D., Sajewicz-Radtke, U., Radtke, B.M. (2008). Agresja wśród młodzieży gimnazjalnej. W: A. Rejzner (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązania problemu* (s. 61–74). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Kirwil, L. (2011). *Ryzykowne zachowania dzieci i młodzieży w sieci i ich konsekwencje*. Referat wygłoszony na VIII Ogólnopolskiej Konferencji „Pomoc dzieciom-ofiarom przestępstw”. Warszawa.
- Kubacka-Jasiecka, D. (2006). *Agresja i autodestrukcja z perspektywy obronno-adaptacyjnych dążeń Ja*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Kwak, A. (2008). Rzeczywistość życia rodzinnego w dobie globalizacji. W: B. Krauz-Mozer, P. Borowiec (red.), *Globalizacja – nieznosne podobieństwo? Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji* (s. 409–425). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Kwiatkowska, G. (2012). Jednostka w społeczeństwie ryzyka. W: G.E. Kwiatkowska, I. Siudem (red.), *Zachowania ryzykowne* (s. 9–32). Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Kwiatkowska, G.E., Maksymiuk, R. (red.). (2010). *Analiza współczesnych zjawisk społecznych. Wybrane zagadnienia zmieniającej się rzeczywistości*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Lizut, J. (2008). *System szkolny a problem agresji*. W: A. Rejzner (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązania problemu* (s. 173–178). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Lyotard, J.-F. (1997). *Kondycja ponowoczesna. Raport o stanie wiedzy*. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Łabuć-Krysa, I. (2001). Zachowania dewiacyjne młodzieży i ich niektóre uwarunkowania w świetle badań porównawczych. W: T. Soltryś, M. Karwowska (red.), *Polska młodzież – zagrożenia, zaburzenia w aktualnej rzeczywistości społecznej* (s. 359–366). Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Łuczak, J., Juczyński, Z. (2006). Motywacja do zażywania środków psychoaktywnych przez dzieci i młodzież. W: N. Ogińska-Bulik (red.), *Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży* (s. 25–40). Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Łuczenko, P. (2009). Zachowania agresywne wśród uczniów a przynależność do subkultur młodzieżowych. W: P. Łuczenko (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Od rozpoznania przyczyn do sposobów przeciwdziałania* (s. 25–35). Łódź: Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Mazur, J., Woynarowska, B. (2001). Współwystępowanie palenia tytoniu i picia alkoholu w zespole zachowań ryzykownych u młodzieży szkolnej; tendencje zmian w latach 1990–2002. *Alkoholizm i Narkomania*, 17(1–2), 29–43.
- Ogińska-Bulik, N. (2006a). Użytkowanie Internetu przez dzieci i młodzież – ryzyko uzależnienia i wyznaczniki psychologiczne. W: N. Ogińska-Bulik (red.), *Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży* (s. 79–108). Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Ogińska-Bulik, N. (red.). (2006b). *Zachowania ryzykowne dzieci i młodzieży*. Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Ogińska-Bulik, N. (red.). (2010). *Zachowania ryzykowne i szkodliwe dla zdrowia*. Łódź: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Opora, R. (2009). Rozpoznanie przyczyn zachowań agresywnych uczniów. W: P. Łuczenko (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Od rozpoznania przyczyn do sposobów przeciwdziałania* (s. 47–58). Łódź: Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej.
- Ostaszewski, K., Krawczyk-Rustecka, A., Wójcik, M. (2008). *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Ostrowska, K., Surzykiewicz, J. (2005). *Zachowania agresywne w szkole. Badania porównawcze 1997 i 2003*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Poraj, G. (2004). *Agresja w szkole: przyczyny, profilaktyka, interwencje*. Łódź: Oficyna Wydawnicza „Edukator”.
- Porczyńska, A. (2006). *Tendencja do podejmowania ryzyka a doświadczenie szczęścia*. W: M. Goszczyńska, R. Studenski (red.), *Psychologia zachowań ryzykownych* (s. 145–170). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

- Pyżalski, J. (2012). *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako nowe ryzykowne zachowania młodzieży*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Rejzner, A. (red.). (2008). *Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązania problemu*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Remiszewska, Z. (2007). *Kryzisy egzystencjalne młodzieży a edukacja szkolna*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Różańska-Kowal, J. (2009). *Motywacja zachowań prospołecznych i antyspołecznych nieletnich*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Sitarczyk, M. (2012). Rodzinne korelaty zachowań ryzykownych młodzieży. W: G. Kwiatkowska, I. Siudem (red.), *Zachowania ryzykowne* (s. 91–102). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Siudem, I. (2008). Zapotrzebowanie na stymulację a zachowania agresywne uczniów. W: A. Rejzner (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązania problemu* (s. 113–121). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Sokołowska, J. (2005). *Psychologia decyzji ryzykownych. Ocena prawdopodobieństwa i modele wyboru w sytuacji ryzykownej*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS „Academica”.
- Stawiarska-Lietzau, M. (2006). Wybrane podmiotowe uwarunkowania skłonności do ryzyka u kobiet i mężczyzn. W: M. Goszczyńska, R. Studenski (red.), *Psychologia zachowań ryzykownych* (s. 171–192). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Studenski, R. (2004). *Ryzyko i ryzykowanie*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Studenski, R. (2006). *Wieloczynnikowa Skala Zachowań Ryzykownych. Podręcznik*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Szymański, J., Woynarowska, B., Mazur, J. (2001). Picie napojów alkoholowych przez młodzież szkolną w Polsce i innych krajach. Tendencje zmian w latach 1990–1998. *Alkoholizm i Narkomania*, 14(2), 213–228.
- Ścigaj, P. (2008). Potęga osamotnienia? Globalizacja a tożsamość jednostki. W: B. Krauz-Mozer, P. Borowiec (red.), *Globalizacja – nieznosne podobieństwo?* (s. 289–308). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Urban, B. (2012). *Agresja młodzieży i odrzucenie rówieśnicze*. Warszawa: PWN.
- Wilk, M. (2008). Ryzykowne zachowania związane z używaniem substancji psychoaktywnych w opiniach młodzieży. W: A. Rejzner (red.), *Przemoc i agresja w szkole. Próby rozwiązania problemu* (s. 197–205). Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP.
- Wolicka, E. (1997). Etos wolności i nadziei. W: *Próby filozoficzne* (s. 137–156). Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Wolińska, J.M. (2003). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zajączkowski, K. (1997). *Profilaktyka zachowań dewiacyjnych dzieci i młodzieży*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Zaleśkiewicz, T. (2005). *Przyjemność czy konieczność. Psychologia spostrzegania i podejmowania ryzyka*. Gdańsk: GWP.
- Zaleśkiewicz, T. (2006). Ryzyko jako konieczność i ryzyko jako przyjemność. Teoria i jej empiryczna weryfikacja. W: M. Goszczyńska, R. Studenski (red.), *Psychologia zachowań ryzykownych. Koncepcje, badania, praktyka* (s. 19–45). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

SUMMARY

Problem of risky behaviours is closely related to the period of adolescence. From the point of view of the current state of research on aggression and its forms and risk in its various manifestations, it seems reasonable to give the following research problem: Is there a relationship between the level of aggression and the risk-taking behaviour of young people during adolescence? The research used the Questionnaire Moods and Humors by Arnold H. Buss and Ann Durkee in the Polish adaptation of Mieczysław Choynowski, and the Multifactor Risk Behaviour Scale (WSZR) by Ryszard Studenski. 118 students of Lublin primary schools (70 girls and 48 boys) took part in the research. The age of the respondents ranged from 14 to 16 years ($M = 14.89$; $SD = 0.71$). Statistical data analysis has proved that the relationship between the level of aggression and the tendency to aggressive behaviour is positive and moderate. Sex is probably not a factor differentiating the correlation between general aggression and risk propensity, because the strength of the relationship between variables turned out to be similar in both girls and boys. It can be concluded that the representatives of both sexes, along with the increase in the level of aggression, tend to become more risky.

Keywords: adolescence; aggression; risky behaviours